पं. जवाहरलाल नेहरू

व्यक्ति आणि कार्य

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

पंडित जवाहरलाल नेहरू : व्यक्ती आणि कार्य

संपादक

प्रा. बा. ह. कल्याणकर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रथम आवृत्ती : मे, २००२

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय इमारत, तिसरा मजला,
१७२, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय मार्ग,
दादर, मुंबई ४०० ०१४.

मुद्रक :
व्यवस्थापक,
शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय,
चर्नी रोड स्टेशनजवळ,
मुंबई ४०० ००४.

किंमत : रु. १४०

निवेदन

" पंडित जवाहरलाल नेहरू : व्यक्ती आणि कार्य " या ग्रंथाचे प्रकाशन पंडित जवाहरलालजी नेहरू यांच्या स्मृतिदिनी दिनांक २७ मे १९९३ रोजी करण्याचे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने ठरविले होते. प्रत्यक्षात हे पुस्तक दिनांक २७ मे २००२ रोजी प्रसिद्ध होत आहे. तब्बल ९ वर्षे या ना त्या कारणांमुळे रेंगाळत राहिलेले हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा योग लाभत आहे, याचा आम्हाला विशेष आनंद होत आहे.

या ग्रंथात एकूण २५ लेख व एक कविता समाविष्ट करण्यात आली आहे. हे लेख विविध क्षेत्रांतल्या अभ्यासू व मान्यवर व्यक्तींनी लिहिले आहेत. हे अभ्यासक राजकारण, समाजकारण, पत्रकारिता, साहित्य आदि क्षेत्रांतील जाणकार आहेत. त्यामुळे पंडित जवाहरलालजी नेहरू यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू या ग्रंथातून साकार झालेले आहेत. या मान्यवर अभ्यासकांनी जवाहरलालजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व कार्याचा मोकळेपणाने घेतलेला वेध हा या ग्रंथाचा विशेष आहे.

पंडित जवाहरलालजींच्या जीवनाचा व कार्याचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या अभ्यासकांना हा ग्रंथ मार्गदर्शक ठरेल, असा मला विश्वास आहे.

रा. रं. बोराडे,
अध्यक्ष,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

मुंबई,
दिनांक २७ मे २००२.

अनुक्रमणिका

पंडित नेहरू

□ फ. मुं. शिंदे

लहानशा खेड्यात
होतो मीही लहान
दोन डोळे भिंगावर
काळा पडदा डोक्यावर
पाहात होतो खटक्यानं
पुढं सरकणारी फिलिम–
'अपने पोते संजय, राजीव के साथ
देखो चाचा नेहरू की तस्वीर ! '
सेनुमा दाखवणा सूर
जवळून नेत होता लांब दूर !

पंडितजी,
प्रियदर्शनी गेली
संजय गेला
राजीवलाही लोकांनी विश्वास दिला
स्वातंत्र्याला स्वतःचा श्वास दिला
आणि अचानक त्याचाही प्राण
होत्याचा नव्हता झाला !

आजोबापेक्षाही मुलीला
मुलीपेक्षाही नातवाला
लोकशाहीनं नाव दिलं
सुकाळात दुष्काळात अवकाळात
छातीवरच्या गुलाबाला
गोरगरिबांचं गाव दिलं !

प्रिय नेहरूजी,
रखरखत्या उन्हात
तुम्ही गेलात आणि काय हरवलं
देशालाही कळलं नाही
त्यानंर पहाटेचं आकाश
पुन्हा मात्र उजळलं नाही !

आजचं काय सांगावं
कुणाला सांगावं
जे आहे ते छान म्हणावं
ज्याला सापडेल ते ते
त्याच्या मालकीचं रान म्हणावं
काळ असा चालू आहे
पंडितजी, कुणाच्याही वावरात
कुणाचाही
फाळ जसा चालू आहे !

आक्रमणाच्या धक्क्यानं तुम्ही खचला
गुलाबाच्या पाकळीला
नाही संवेदनांचा घाव पचला
त्याच संरक्षणाच्या कुंपणानं
फस्त शेत करण्याचा
होता डाव रचला

कोणत्या हिंमतीनं सांगायचं हे,
चाचाजी?
कोवळ्या मनालाही
आज इथं मोल नाही
ओरडून सांगण्यासाठी
सत्त्वाला ढोल नाही !

अंत:करणातल्या परिमलानं
कमळासाठी झुरायचं
ते दिवस निघून गेले
पायाची चाळणी करणारे
काटे बाळगणारे
चिवट चिखलाचं
वैभव बघून गेले !

कशासाठी आजचं स्वातंत्र्य
तेव्हा तुम्हाला हवं होतं
खऱ्याखुऱ्या समाजवादाचं
उत्थानाचं
तुमचं संजीवन स्वप्न
गोरगरिबांनाही नवं होतं !

गरिबाच्या श्रीमंतीला
श्रीमंताच्या गरिबीला
होती तशीच अजूनही
आहे भरघोस किंमत
कदाचित म्हणूनच
आहे निवडणुकांना हिंमत !

पंडितजी,
प्लीज त्यांना आवरा
जे म्हणताहेत, हा कोण लागून गेला
आमची काळझोप मोडू नये म्हणून
हा वेडा माणूस का जागून गेला ?

तुम्हीच सांगा नेहरूजी
सवयच ज्यांना जागायची
त्यांनी हा देश सोडून
कोणती नवीन माती बघायची ?

तुमच्या नावानंच गोंजारताहेत सत्ता
त्यांच्या प्रत्येक दारावर
हिऱ्याच्या बोटानं वाजवणारी बेल आहे
तुमच्या नावानंच फुली मारताहेत
त्यांच्या प्रत्येकाचं जीवन म्हणजे
अेक जेल आहे !

दारिद्र्य गेलं नाही
गरिबी हटली नाही
पाच वर्षातून अेकदा
सवय, प्रेम ' वाटायची '
अजूनही सुटली नाही !

तोफेच्या तोंडाशी
कबूतर फडफडते आहे
दंगलीतले प्रेत
घरातल्या जिवांसाठी
नाल्यात तडफडते आहे !

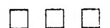
प्रिय नेहरूजी,
हे सर्व तुम्हाला अप्रिय वाटेल
कुणाच्या सांगण्यामुळं कदाचित
खोटं वाटेल
कदाचित् इतकं खरं वाटेल की
लढ्याचा पश्चाताप होईल

सांगता येत नाही
मिळालेल्या वराचाही
कधी काळी शाप होईल !

अजूनही चाचाजी,
तसं फारसं बिघडलं नाही
जगाला वाटतं तसं
घडू नये ते घडलं नाही.

प्रत्येक क्षितिजावर संधी आहे
नव्या मुक्तीचा म्होरक्या
स्वातंत्र्याचा जरि बंदी आहे
धावत सुटेल
आक्रमणाच्या विषालाच
चावत सुटेल !

नेहरूजी, तुमचीच ही नेकी आहे
म्हणूनच प्रसंगी बेकीतही एकी आहे !

जवाहरलाल नेहरू यांचा जीवनपट

□ डॉ. चंद्रकांत देऊळगावकर

१४ नोव्हेंबर १८८९–जन्म प्रयाग येथे

"मी जिवंत असताना माझ्या मोटारीचा राष्ट्रीय झेंडा कोण काढतो मला पाहू दे." असे जळजळीत शब्द मोटारीतून खाली उतरून तो निर्भय पुरुष बोलला. पोलीस बघतच राहिले. संस्थांनी हद्दीतून हा महापुरुष तिरंगी झेंडा लावलेली मोटार घेऊन गेला. त्या डोळ्यात सूर्याचे तेज होते. वाणीत वज्राचा निश्चय होता. ज्याने आपल्या गंभीर वाणीने, दिलदारीने, मोकळेपणाने, ध्येयनिष्ठेने जगातल्या सर्व प्रमुख राष्ट्रांना वेध नि वेड लावले, जो साऱ्या जगाच्या आशा आकांक्षांचा केंद्रबिंदू बनला, अशा पं. जवाहरलाल नेहरूंचा जन्म १४ नोव्हेंबर १८८९ रोजी प्रयाग येथे झाला.

१९०५ मे–हॅरोस शिक्षणासाठी प्रयाण

जवाहरलालजींना बालपणी शिक्षण देण्यासाठी पं. मोतीलालजींनी निरनिराळया विषयाचे शिक्षक नियुक्त केले. जवाहरलालजी त्यामुळे अनेक विषयांत पारंगत झाले. चौदा वर्षांच्या आत त्यांनी अनेक सुंदर कविता पाठ केल्या. आत्मचरित्रातही त्यांनी अनेक सुंदर कवितांची अवतरणे दिली आहेत. अशी तयारी करून जवाहरलालजी १९०५ मध्ये १३ मे रोजी हॅरोला रवाना झाले.

१९०७ ऑक्टोबर–केंब्रिज विश्वविद्यालयात प्रवेश

हॅरो येथे माध्यमिक शिक्षण संपविल्यावर जवाहरलालजींनी केंब्रिज विश्वविद्यालयाच्या ट्रिनिटी महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. इथे त्यांनी विस्तृत व अफाट विश्वाचे अवलोकन केले. अर्थशास्त्र,राज्यशास्त्र, इतिहास, साहित्य या विषयांवर चर्चा करण्यासाठी विद्वान मित्रमंडळी त्यांना भेटली. इथेच त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास झाला.

१९०९–बर्लिन व इतर देश पर्यटन

पं. मोतीलालजींच्या समवेत जवाहरलालजींनी बर्लिन यात्रा केली. सुट्टीत फ्रान्स व जर्मनी या देशांचा प्रवास केला.

१९१०–पदवी प्राप्त केली. जीवावरचे मोठे संकट टळले.

वयाच्या विसाव्या वर्षी जवाहरलालजींनी केंब्रिजची विज्ञान शाखेची पदवी प्राप्त केली. याच वर्षात त्यांच्या जीवावरील फार मोठे संकट टळले. हे भारताचे फार मोठे सुदैव म्हणावे लागेल. त्यांचा जणू पुनर्जन्मच झाला. नॉर्वेच्या प्रवासात एकदा जवाहरलालजी स्नान करीत असताना त्या नदीतील थंडगार पाण्याने त्यांचे हातपाय बधीर झाले. व ते घसरून पडले व पाण्याच्या प्रवाहात वहात चालले. त्यांच्या बरोबर असलेल्या एका इंग्रज मित्राने पळत जाऊन त्यांचे

दोन्ही पाय धरून नदीतून ओढून काढले. थोड्याशा उपचारानंतर त्यांना शुद्ध आली. पुढे थोड्याच अंतरावर खोल दरी होती व प्रचंड धबधबा होता, व ते एक प्रेक्षणीय स्थळ होते. पंडितजी त्या दरीत कोसळले असते. त्या इंग्रज माणसाने प्रसंगावधान ओळखून पंडितजींना बाहेर काढले नसते तर? कल्पनाच करवत नाही. त्या अनाम इंग्रजी माणसाने भारतीय जनतेवर अनंत उपकार करून ठेवले आहेत.

१९१२–बॅरिस्टर झाले.

१९१० ते १९१२ या दोन वर्षांत बॅरिस्टरचा अभ्यास करून जवाहरलालजी बॅरिस्टर झाले. या दोन वर्षांतही त्यांनी बराच प्रवास केला. जवाहरलालजी बॅरिस्टर होऊन भारतात परतले व वडिलांसमवेत त्यांनी वकीलीस प्रारंभ केला.

डिसेंबर महिन्यात जवाहरलालजी पं. मोतीलालजींसमवेत बांकीपूर काँग्रेसच्या अधिवेशनास गेले होते. या अधिवेशनास ना. गोपाळ कृष्ण गोखलेही उपस्थित होते. ते प्रमुख पाहुणे या नात्याने अधिवेशनास आले होते. त्यांच्या व्यक्तित्वाचा प्रभाव पंडितजींवर पडला. पण हे काँग्रेसचे अधिवेशन आहे की सामाजिक समारंभ आहे असा संभ्रम मात्र पंडितजींच्या मनात निर्माण झाला. सारे कामकाज इंग्रजी भाषेतून चालले होते, याचे पंडितजींना आश्चर्य वाटले. ना. गोखल्यांच्या मवाळ धोरणामुळे पंडितजी "भारत सेवक समाजाचे" सदस्य मात्र झाले नाहीत. १९१५ पर्यंत जवाहरलालजी जाहीर भाषण करण्याचे टाळत होते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय जनतेसमोर बोलावयाचे तर ते हिंदी भाषेतच बोलले पाहिजे असे त्यांचे दृढ मत होते. पण १९१५ मध्ये लेखन स्वातंत्र्यावर बंदी घालणारा जाचक नियम इंग्रजांनी चालू केला. त्यावेळी पंडितजींनी प्रथमच या नियमाविरुद्ध छोटे असे जाहीर भाषण केले. सर तेजबहादूर सप्रु या भाषणास उपस्थित होते. त्यांनी या छोटेखानी भाषणाचे कौतुक केले व जवाहरलालजींना भर सभेत छातीस लावले. एक नवे नेतृत्व पुढे येत आहे याचा आनंद त्यांना झाला.

१९१६–जवाहरलालजींचा विवाह

देशाच्या स्वातंत्र्य युद्धाशी जवाहरलालजींचे लग्न लागण्या आधी त्यांचा विवाह ८ फेब्रुवारी १९१६ वसंत पंचमी रोजी कमलाशी झाला. (कमलाचा जन्म १ ऑगस्ट १८९९) आनंदवनात कितीतरी दिवसांपासून या विवाहाची तयारी चालू होती. शिंपी, जवाहिऱ्याचे सराफ, सर्वांची सारखी ये जा चालू होती. अलाहाबादहून खास शृंगारलेली खास लगीन गाडी सुटली. कितीतरी बंगले भाड्याने घेतले होते, पण अपुरे पडले म्हणून तंबू ठोकण्यात आले. संस्थानाधिपतीला शोभेल असा विवाह समारंभ झाला.

१९१७–होमरूल आंदोलनात सहभाग–इंदिरेचा जन्म

१९१६ मध्ये लखनौला अ. भा. काँग्रेसचे अधिवेशन झाले. या अधिवेशनात म. गांधीजींशी जवाहरलालजींची भेट झाली. पंडितजी गांधीजींच्या राजनीतीने प्रभावित झाले होते. पंडितजींना वाटले या उघड्या नागड्या काटकोळ्या शरीरात प्रचंड शक्ति साठवलेली आहे. मोडेल, पण वाकणार नाही असे सामर्थ्य आहे.

२२ जून १९१७ रोजी प्रचंड सभा झाली. पं. मोतीलाल व जवाहरलाल यांनी होमरूल चळवळीस सामर्थ्य दिले. जवाहरलालजी वडिलांप्रमाणेच राजकारणात सक्रीय भाग घेऊ लागले. सुदैवाने कमला पण पंडितजींच्या विचारांशी सहमत होती. तिने जवाहरलालजींना उत्तम साथ दिली. १९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी या दांपत्याच्या पोटी इंदिरा-प्रियदर्शनीचा जन्म झाला.

१९१९–पंजाबचे हत्याकांड व चित्तरंजनदास यांना सहकार्य

९ मे १९१९ रोजी दिल्लीला जात असताना म. गांधींना पकडण्यात आले. गांधीजींनी तीन दिवस उपोषण केले. ९ एप्रिल रामनवमीच्या दिवशी अमृतसरला हिंदू मुसलमान प्रेमाचे एक विलक्षण दृष्य पहावयास मिळाले. पण १३ एप्रिल रोजी जालीयनवाला बागेतील जाहीर सभेवर ज. डायरने बेछूट गोळीबार करावयास लावला. देशबंधुदासांनी अमृतसरच्या कामाची जबाबदारी उचलली व पंडितजींनी त्यांना मदतनीस म्हणून सर्व सहकार्य देऊ केले.

१९२१–प्रिन्स ऑफ वेल्सचे भारतात आगमन व पंडितजींना अटक

प्रिन्स ऑफ वेल्सचे उत्तर भारतात आगमन होण्यापूर्वीच अटकेचे सत्र चालू झाले होते. ६ डिसेंबर रोजी पंडितजी व मोतीलालजी कार्यालयात काम करीत बसले होते. पोलीस वॉरंट घेऊन आल्याची बातमी पं. मोतीलालजींना सांगितली गेली. कार्यालयाची झडती घेतली. पितापुत्राचे वॉरंट पोलिसांनी दाखविले. मोतीलाल म्हणाले, " जनतेची सेवा केल्यानंतर आपल्या मातृभूमिच्या स्वातंत्र्यासाठी मला व माझ्या एकुलत्या एक मुलासह अटक होत आहे याचा मला मोठा आनंद वाटतो. " असे म्हणून पोलीस व्हॅनमध्ये बसून पितापुत्र रवाना झाले.

पंडितजींना सहा महिन्यांची शिक्षा व ५०० रुपयाचा दंड ठोठाविण्यात आला. ३ मार्च १९२२ रोजी त्यांची मुक्तता करण्यात आली.

१९२२–परदेशी कपड्यांवर बहिष्कार व पंडितजींना अटक

पंडितजी कारागृहातून बाहेर पडले व परदेशी कपड्यावर बहिष्काराचा कार्यक्रम सुरू झाला. पंडितजींना स्वस्थ कसे बसवणार ? अलाहाबादच्या काही व्यापाऱ्यांनी परदेशी कपडे न विकण्याचे आश्वासन पंडितजींना दिले. पण काहींनी वचनभंग केला, त्यांच्याकडून दंड वसूल केला. पंडितजींवर जबरदस्तीने पैसे वसूल करणे, धमक्या देणे व राजद्रोह असे आरोप लावून ११ मे रोजी एकवीस महिन्यांची शिक्षा देण्यात आली. या शिक्षेपैकी अर्धी शिक्षा भोगल्यानंतर ३१ जून १९२३ रोजी पंडितजींना सोडण्यात आले. तत्पूर्वी पतियाळा व नाभा नरेशांमध्ये संघर्ष चालू असता, ब्रिटिशांनी नाभा नरेशास पदच्युत करून इंग्रज प्रतिनिधी नियुक्त केला. अकाली लोकांनी या कृत्याचा निषेध करून आंदोलन छेडले. पंडितजी, डॉ. गिडवानी व कै. संतानम् हे नाभा संस्थानाच्या सरहद्दीवर पोचले. नाभा संस्थानात प्रवेश करण्यास बंदी होती. पोलीस अधिकाऱ्यांना त्यांनी सांगितले की त्यांचा नियमभंग करण्याचा विचार नाही, त्यांना येथून दुसऱ्या रेल्वेने पुढचा प्रवास करावयाचा आहे ". तरीही पोलीस अधिकाऱ्यांनी त्यांचे म्हणणे न ऐकून घेता त्यांना पकडून जेलमध्ये घातले. त्यांच्यावर खटला सुरू केला. त्यांना अडीच वर्षांची शिक्षा ठोठाविण्यात आली. पण सुदैवाने त्यांना ती शिक्षा भोगावी लागली नाही. ज्या दिवशी त्यांना शिक्षा झाली, त्याच दिवशी सायंकाळी बिनशर्त मुक्त केले गेले. पण नाभाच्या जेलमध्ये त्यांना जो त्रास भोगावा लागला त्यामेळे पुढे टॉयफाइड झाला. व बरेच दिवस त्यांचे प्रकृतीस्वास्थ्य ठीक नव्हते.

१९२४-२५–अलाहाबाद म्युनिसीपालिटीचे अध्यक्ष

१९२२ च्या काँग्रेस अधिवेशनानंतर काँग्रेसमध्ये दोन गट पडले. पडितजींनी या दोन्ही गटात समझोता करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांना यश आले नाही. या संघर्षामुळे पंडितजींना क्लेश झाले. याच काळात जवाहरलालजी अलाहाबाद म्युनिसीपालिटीचे अध्यक्ष झाले. याच सुमारास विठ्ठलभाई पटेल मुंबई कॉर्पोरेशनचे व चित्तरंजनदास कलकत्त्याचे मेयर झाले होते. बहुतेक

मोठ्या शहराच्या नगरपरिषदा काँगेसने हस्तगत केल्या होत्या. १९२७ ते १९२९ याही काळात पंडितजी म्युनिसीपालिटीचे अध्यक्ष होते. १९२५ मध्ये त्यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामाही दिला होता. याच काळात देशबंधू चित्तरंजनदासांचा मृत्यू झाला. पंडितजी म्हणतात '' देशबंधूंच्या मृत्यूने वडिलांवर प्रचंड आघात झाला. त्यांच्या तोंडून एक शब्द निघत नव्हता. इतके दुःखी मी त्यांना कधी पाहिले नव्हते.'' ते दोघे मिळून कलकत्त्यास निघाले. कमला नेहरूंची प्रकृती बरी नसावयाची. त्या लखनौच्या रुग्णालयात उपचारासाठी होत्या. तरीही पंडितजींचा प्रवास चालूच होता.

१९२७–ब्रूसेल्स व बेल्जीयमचा प्रवास, परतंत्र राष्ट्रातील जनतेच्या काँग्रेसमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व. परत आल्यावर मद्रास काँग्रेसमध्ये भारताच्या स्वातंत्र्याचा ठराव.

उन्हाळ्यात युरोपातील अनेक विद्यार्थी जिनीव्हाला जमत. हिंदी, चिनी, सिलोनी, अमेरिकन, फ्रेंच, जर्मन, वगैरे. प्रख्यात फ्रेंच साहित्यिक रोमोरोलाँ यांचीही भेट जवाहरलालजींनी घेतली. इटली, नेपल्सलाही ते जाऊन आले. ब्रूसेल्स येथे साम्राज्य विरोधी संघाची स्थापना करण्यात येत होती. जवाहरलालजींना भारताचे प्रतिनिधी म्हणून आमंत्रण देण्यात आले. जावा हिंदचीन, फिलीस्तान, सिरीया, उत्तर आफ्रिका, अरब देश व निग्रो या देशांचे प्रतिनिधी तेथे उपस्थित होते. जवाहरलालजींनी या सभेत ब्रिटिश शासनावर कठोर टीका केली. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामास तेथे त्यांनी पाठिंबा मिळवला. जवाहरलालजींना कार्यकारिणीवर घेतले. या परिषदेमुळे अनेक परतंत्र राष्ट्रांतील समस्यांचे ज्ञान त्यांना झाले. भारतात आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन झाले पाहिजे हे त्यांना समजून आले. त्यामुळे या दोन्ही गोष्टीवर त्यांनी भर देण्यास प्रारंभ केला. त्याही काळात सांप्रदायिकता व भ्रष्टाचार यांना ऊत आला होता, असा उल्लेख पं. मोतीलालजींनी केला आहे.

१९२८–सायमन कमिशनचे आगमन व बहिष्कार

याकाळात बारडोली येथे मालगुजारी विरुद्ध आंदोलन सुरू झाले. शेतकरीवर्ग जागा झाला. भारताचे सचिव लॉर्ड बरकिन यांनी नियुक्त केलेल्या सायमन कमिशन विरुद्धही आंदोलन छेडले गेले. ज्या ज्या ठिकाणी सायमन कमिशन गेले त्या त्या ठिकाणी '' सायमन कमिशन गो बॅक '' च्या घोषणा देऊन कमिशनचे स्वागत झाले. काळे झेंडे दाखविण्यात आले. प्रदर्शने झाली. लोकांवर लाठीमार झाला. गोळीबार झाला. श्री लाला लजपतराय जखमी झाले. जवाहरलालजींना पण लाठ्यांचा प्रसाद मिळाला. काही स्वयंसेवकांनी त्यांना तेथून दूर नेले.

१९२९–लाहोर काँग्रेसचे अध्यक्ष, संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी, बंदिस्त पत्रे या पुस्तकाचे प्रकाशन, ऑल इंडिया ट्रेड युनियनच्या नागपूर काँग्रेसचे अध्यक्ष.

१९२८ च्या डिसेंबर महिन्यात कलकत्ता काँग्रेस झाली. पं. मोतीलालजी अध्यक्ष होते. वसाहतीच्या स्वराज्याचा ठराव मंजूर झाला. जवाहरलालजींचा विरोध होता. महात्माजींनी शासनाला एक वर्षाची मुदत दिली. देशभर युवक चळवळी उभ्या राहिल्या. उत्तर प्रदेश युवक चळवळीचे पंडितजी अध्यक्ष होते. १९२९ मध्ये लाहोर काँग्रेस झाली. जवाहरलालजी अध्यक्ष झाले. गांधीजी म्हणाले '' तो स्फटिकाप्रमाणे निर्मळ आहे. शूर आहे. त्याचा उतावीळपणाही त्याला शोभतो. राष्ट्र त्याच्या हाती सुरक्षित आहे. '' ३१ डिसेंबर १९२९ रोजी स्वातंत्र्याचा ठराव मंजूर झाला. रावी नदीच्या तीरावर रात्री १२ वा. जवाहरलालजींनी स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा दिली. लाखोंनी ती उच्चारली. २६ जानेवारी हा स्वातंत्र्यदिन म्हणून पाळण्याचा आदेश देशभर गेला.

१९३०–मिठाचा सत्याग्रह

६ एप्रिल १९३० रोजी गांधीजींनी मिठाचा सत्याग्रह सुरू केला. इंग्रज शासनाला या मिठाच्या सत्याग्रहातील दाहकता कळून आली होती. हे आंदोलन अत्यंत क्रूर पद्धतीने निपटून काढण्याचा शासनाने निर्धार केला. १४ एप्रिल रोजी जवाहरलालजींना शासनाने अटक केली. सहा महिन्यांची शिक्षा त्यांना झाली व नैनी जेलमध्ये त्यांची रवानगी केली. कमला नेहरू, विजयालक्ष्मी पंडित, कृष्णा, रुपमती स्वरुप यांनी सर्वांनीच या लढ्यात उडी घेतली होती. या घटनेचा पंडितजींना अतिशय आनंद झाला. याच काळात पं. मोतीलालजींची प्रकृती बरीच चिंताजनक होती. २७ जुलै रोजी पितापुत्राची भेट नैनी जेलमध्ये झाली. जवाहरलालजी वडिलांच्या सेवेत गुंतले. ११ सप्टेबर रोजी प्रकृतीच्या कारणावरून मोतीलालजींना मुक्त केले. ११ ऑक्टोबर रोजी पंडितजींना मुक्त केले. पं. मोतीलाल घरी जवाहरलालजींची वाट पाहात होते पण त्यांना वाटेतच अटक झाली व सहा महिन्यांची शिक्षा आणि ५०० रु. दंड करण्यात आला. पं. मोतीलालजींनी औषध न घेण्याचा निर्णय घेतला.

१९३१

२६ जानेवारी १९३१ रोजी गांधीजींसहित अनेक काँग्रेस कार्यकर्त्यांना सोडून देण्यात आले. पंडितजी सरळ घरी आले. मुलगा भेटला म्हणून मोतीलालांचे मुख फुलले. जवाहरलालजींच्या डोळ्यात करुणा व वेदना होती. गांधीजी पण सुटल्यानंतर अलाहाबादला आले. पं. मोतीलालजींना ४ फेब्रुवारीस लखनौला नेण्यात आले. ५ फेब्रुवारीला त्यांची प्रकृती अधिकच बिघडली. ते महात्माजींना म्हणाले, '' मी स्वराज्य पाहावयास नाही पण तुम्ही ते आणणारच आहात '' मुखावर शांती पसरली. गायत्री मंत्राचा जप करीत मोतीलालजींनी ६ फेब्रुवारी १९३१ रोजी इहलोकीचा निरोप घेतला. ५ मार्च १९३१ रोजी '' गांधी-डार्विन '' करार झाला. पंडितजींना त्या करारातील क्रमांक दोनचे कलम पाहून धक्काच बसला. पण ते काही बोलले नाहीत. कारण गांधीजींनी तो मसुदा मान्य केला होता. या समझोत्यामुळे स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुन्हा दूर गेला होता. २६ जानेवारीच्या स्वातंत्र्याच्या ठरावाला काही अर्थ उरला नव्हता. पंडितजी बंगालच्या दौऱ्यावर जाऊ लागले होते. संयुक्त प्रांतात काँग्रेस नेत्यांची धरपकड चालू होती. गांधीजी २६ डिसेंबर रोजी लंडनहून मुंबईला येणार होते. पंडितजी गांधीजींशी विचारविनीमय करण्यासाठी मुंबईला निघणार होते. तोच त्यांना अटक करून नैनीच्या जेलमध्ये पाठविण्यात आले. या काळात कमला नेहरूंवर मुंबईत उपचार चालू होत. जवाहरलालजींना दोन वर्षांची सजा व पाचशे रुपयांचा दंड झाला. तेथून त्यांना बरेलीच्या जेलमध्ये हलवले, त्यानंतर डेहराडूनच्या जेलमध्ये हलवले.

१९३२–हरिजनांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ

रॅम्से मॅक्डोनल्डने हरिजनांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्याचे ठरवले. या निर्णयाविरुद्ध गांधीजींनी आमरण उपोषण करण्याचा निश्चय केला. या गोष्टींचा जवाहरलालजींच्या मनावर खूप ताण आला. संपूर्ण भविष्यकाळ अंधकारमय दिसू लागला. पण सुदैवाने पुणे करार झाला व गांधीजींचे उपोषण सुटले.

१९३३

जवाहरलालजींची आई श्रीमती स्वरुपराणी अत्यावस्थ असल्याने जवाहरलालजींना ३० ऑगस्ट रोजी सोडण्यात आले. जवाहरलाल आईस भेटण्यासाठी लखनौला पोचले. म. गांधीजींचीही

त्यांनी भेट घेतली. श्रीमती स्वरुपजींची प्रकृती ठीक नसल्याने कृष्णाचा विवाह लवकर उरकून घेण्याचे ठरले. कृष्णाचा विवाह आंतर्जातीय विवाह होता. या दोन्ही कारणांनी हा विवाह अत्यंत साध्या पद्धतीने झाला. कमलाचीही प्रकृती दिवसेंदिवस ढासळत चालली होती. तिची प्रकृती दाखविण्यासाठी ते कमलासह कलकत्त्याला गेले. त्याचवेळी कलकत्त्याच्या भूकंपपीडीत भागांना ते भेट देण्यास विसरले नाहीत. कमलाच्या प्रकृतीबद्दल डॉक्टरांशी विचारविनिमय करून सार्वजनिक सभांतून त्यांनी भाषणेही केली. कलकत्त्याहून परतताना वाटेत पाटण्यास उतरून भूकंपाबद्दल श्री. राजेंद्रबाबूंशी त्यांनी चर्चा केली.

१९३४

११ फेब्रुवारीपर्यंत कलकत्त्याच्या भूकंप प्रदेशाचा दहा दिवस दौरा जवाहरलालजींनी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केला. १२ फेब्रुवारीस, श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन चहा पीत बसले असता वॉरंट घेऊन पोलीस आले. पंडितजी म्हणाले '' फार दिवसांपासून तुमची वाट पाहात होतो. पंडितजींना अटक करण्यात आली. १६ फेब्रुवारीस त्यांना दोन वर्षांची शिक्षा सुनावण्यात आली . ही त्यांची सातवी जेलयात्रा होती. अलीपूर जेलमध्ये दहा फूट बाय नऊ फूट खोलीत पंडितजींना ठेवण्यात आले. अलीपूर जेलमध्ये त्यांचे स्वास्थ्य बिघडल्यावर त्यांना डेहराडून जेलमध्ये पाठविण्यात आले. इथे त्यांना थोडेसे स्वास्थ्य मिळाले त्यांनी आत्मचरित्र लिहिण्यास प्रारंभ केला. अचानक ११ ऑगस्ट रोजी त्यांना पोलिसांच्या संरक्षणाखाली अलाहाबादला नेण्यात आले. अलाहाबादला पोचल्यावर त्यांना सांगण्यात आले की कमला आजारी असल्यामुळे काही दिवसांसाठी त्यांना मुक्त करण्यात आले होते. इंदिरा पण शांतिनिकेतनहून आली होती. कमलास युरोपात पाठवायचे ठरले. तिला निरोप देऊन जड मनाने ते पुन्हा तुरुंगात गेले. कमलेची प्रकृती सुधारेना.

१९३५

जवाहरलालना पुन्हा सोडण्यात आले. ते युरोपाला गले. ते कमलाजवळ बसायचे, वाचून दाखवायचे, फुले आणून द्यावयाचे. पतीचा आत्मा त्यावेळी त्यांना समजला.

१९३६

परंतु १८ फेब्रुवारी १९३६ रोजी कमला देवाघरी गेली. '' नसलेल्या कमलेला '' अशी अर्पण पत्रिका त्यांनी आत्मचरित्राला दिली. १९३६ मध्ये लाहोर काँग्रेसचे पंडितजी अध्यक्ष झाले. फैजपूर काँग्रेसचेही तेच अध्यक्ष झाले. १९३६ च्या त्यांच्या भाषणात भर होता समाजवादावर, लाहोरच्या भाषणापेक्षा हे प्रभावी व विचारपद्धतीने परिपक्व होते. त्यांनी काँग्रेस कार्यकारिणीत आचार्य नरेंद्रदेव, जयप्रकाश नारायण व अच्युत पटवर्धन यांना स्थान देऊन सर्वांना आश्चर्याचा धक्का दिला. या त्यांच्या कृत्यावर वरिष्ठ काँग्रेस नेते नाराज झाले. याचा परिणाम तिसऱ्या वेळी त्यांनी अध्यक्षपदास नकार दिला. हारपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष सुभाषचंद्र बोस झाले.

१९३८

श्रीमती स्वरुपराणीचे निधन झाले. रात्री बोलता बोलता त्यांना वाताचा झटका आला व त्या निवर्तल्या, आईच्या मृत्यूनंतर पंडितजी प्रवासाला निघाले. ब्रह्मदेश, जावा या देशांना त्यांनी भेटी दिल्या. युरोपमध्ये तर ते काँग्रेसचे प्रतिनिधी म्हणून बोलले. ते म्हणाले '' हिंदुस्थानात ब्रिटिश राजवटीत आम्ही फॅसिझम रोज अनुभवत आहोत.'' स्पेनमध्ये विद्रोह भडकला होता.

१९३९

स्पेनहून परतल्यावर पंडितजी चीनला गेले. १९३९ ला दुसरे महायुद्ध सुरू झाले व युद्धविरोधासाठी गांधीजींनी पुन्हा वैयक्तिक सत्याग्रहास प्रारंभ केला. ज्यांचे नावही कुणाला माहीत नव्हते असे विनोबाजी पहिले सत्याग्रही निवडले गेले. जवाहरलाल नेहरूंनी गोरखपूर येथे विरोधी भाषण दिले. त्यांना चार वर्षांची सजा झाली. परिस्थिती झपाट्याने बदलत होती. जपान युद्धात जिंकत जिंकत ब्रह्मदेशापर्यंत आला होता.

१९४१

ब्रिटिश सरकारने भारतीय नेत्यांचे सहकार्य मिळविण्यासाठी आणखी एक प्रयत्न केला. सर सँपर्ड क्रिप्स कमिशन भारतात पाठविण्याचे ठरवले. गांधीजी व पंडितजी व अन्य पुढाऱ्यांना मुक्त केले. चर्चा झाली पण निर्णय होऊ शकला नाही. क्रिप्स हात हालवीत परत गेला.

१९४२–भारत छोडो आंदोलन

ऑगस्ट १९४२ मध्ये झालेले काँग्रेस अधिवशन अत्यंत तणावपूर्ण वातावरणात झाले. म. गांधीनी ऐतिहासिक शब्द उच्चारला '' चलेजाव '' मुंबईस ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी '' चलेजाव '' चा ठराव मंजूर झाला. '' करेंगे या मरेंगे '' हा संदेश म. गांधींनी दिला. पं. नेहरू व इतर सर्व नेत्यांना आठ ऑगस्ट रोजी पकडण्यात आले. महादेवभाई देसाई, कस्तुरबा व म. गांधींना पुण्यास आगाखान पॅलेसमध्ये ठेवण्यात आले. पंडितजींसह इतरांना अहमदनगर जेलमध्ये स्थानबद्ध केले. महादेवभाई व कस्तुरबा दोघांचेही आगाखान पॅलेसमध्ये निधन झाले.

१९४४

नगरच्या जेलमध्ये असताना जवाहरलालजींनी '' डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया '' हा ग्रंथ पूर्ण केला.

१९४५

१५ जानेवारी १९४५ रोजी पंडितजींना मुक्त केले. इकडे हिटलरचा पाडाव झाला होता. ॲटमबॉंबने जपान शरण आला. २५ जून रोजी ब्रिटिश सरकारच्या निमंत्रणावरून सिमला वाटाघाटीत सामील. आझाद हिंद सेनेचे अधिकारी व सैनिकांची वकिली करण्याची व्यवस्था केली व स्वतःही काम करण्याचे ठरवले. १७ ऑगस्ट १९४५ रोजी त्यावेळच्या व्हॉइसरायचे अंतरीम सरकार बनविण्यासाठीच्या निमंत्रणाचा स्वीकार.

१९४६–कॅबिनेट मिशन प्लॅनच्या संदर्भात स्पष्टीकरणासाठी ब्रिटिश शासनाशी चर्चा करण्यासाठी लंडनला प्रयाण. ६ डिसेंबर १९४६ रोजी स्वतंत्र भारताची लोकशाही घटना तयार करण्यास प्रारंभ. घटनेचा मूलभूत व मार्गदर्शक ठराव नेहरूनीच मांडला. २६ नोव्हेंबर १९४९ ला ते महान कार्य पूर्ण झाले. १९५० च्या २६ जानेवारीला ती लोकशाही घटना देशभर लागू झाली.

१९४७–भारत स्वतंत्र झाला

१९४७ मधील १५ ऑगस्ट उजाडला. ज्याच्या राज्यावरील सूर्य कधीही मावळणार नाही; असे वर्णन केले जात असे, ते इंग्रज भारत सोडून गेले. भारत स्वतंत्र झाला. अशोक चक्रांकित तिरंगा ध्वज लाल किल्ल्यावर फडकला. भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू झाले. महात्माजींचे '' वारस '' असलेले '' जवाहर ! '' माझा '' वारस '' जवाहरच आहे असे म. गांधीजींनी जाहीर केले होते. जवाहरच्या हाती भारत सुरक्षित असे त्यांना वाटायचे. पंडितजी केवळ भारताच्याच स्वातंत्र्याचे कैवारी नव्हते, तर जे जे गुलाम, त्यांचे ते कैवारी होते. त्यांनी १९ आशियायी

राष्ट्रांची परिषद बोलावली होती. डच सत्ता सोडून गेले, हा नेहरूंच्याच धीरोदात्त नीतीचाच विजय होता. स्वातंत्र्याबरोबरच दंगलीचा आगडोंब उसळला. पंडितजींनी वल्लभभाई पटेल व लियाकतअलींच्या समवेत पंजाबच्या दंगलग्रस्त भागाचा दौरा केला.

१९४९–राष्ट्रपिता महात्मा गांधींची हत्या

भारत स्वतंत्र झाला पण देशाची फाळणी होऊन दोन्हीकडे प्रचंड प्रमाणात दंगली सुरू झाल्या. भारतात निर्वासितांचे लोंढेच्या लोंढे येऊ लागले. अश्रू व रक्त यांची किंमत स्वातंत्र्यासाठी निरपराध जनता देत होती. म. गांधींनी उपवास करून कलकत्त्यास शांती आणली. दिल्लीलाही दंगलीच्या ज्वाला भडकल्याच होत्या. काश्मिरवर पाकिस्तानने आक्रमण केले होते. दिल्लीत फौजा पाठविल्या. महात्माजींनी दिल्लीत पुन्हा उपवासास प्रारंभ केला. एकदा त्यांच्या प्रार्थना सभेत बॉंब टाकला. अखेर ३० जानेवारी १९४८ रोजी एक तरुण गांधींना नमस्कार करण्याच्या निमित्ताने पुढे आला व त्याने गांधींवर गोळ्या झाडल्या. " हे राम " म्हणून महात्माजी रामात विलीन झाले. त्या रात्री सकंप आवाजात पंडितजी राष्ट्राला उद्देशून म्हणाले " सभोवताली अंधार आहे परंतु प्रकाश नाही " तो प्रकाश आहे. गांधीजींनी दिलेला प्रकाश या देशाला, मानवजातीला हजारो वर्षे पुरेल " राष्ट्राला पंडितजींनी धीर दिला. " हे राष्ट्र सर्व धर्मांसाठी आहे. ज्यांना ज्यांना इथे प्रामाणिकपणे रहावयाचे असेल त्या सर्वांसाठी आहे " अशी घोषणा पंडितजींनी केली. १७ फेब्रुवारी १९४८ रोजी भारताच्या तटस्थ परराष्ट्र कारणांची घोषणा व समर्थन संयुक्त राष्ट्राच्या पंतप्रधानांच्या कॉन्फरन्समध्येही त्यांनी ही घोषणा केली. नोव्हेंबरमध्ये पॅरिस येथे सं. राष्ट्रसभेत पंडितजींचे भाषण झाले. कॅनडातही ते जाऊन आले. भारताच्या या सुपुत्राने देशोदेशी जाऊन " भारत तटस्थ राहील " अशी घोषणा केली.

१९५०

नियोजन मंडळाची स्थापना व उद्घाटन नेहरू लियाकतअली समझोता.

१९५१

कायरो, जिनेवा, लंडन, पॅरिस, नेपाळ या देशांचा दौरा. कॉंग्रेसच्या ५७ व्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष.

१९५२

भारत सिरीया करारावर सह्या.

१९५३

हैद्राबाद कॉंग्रेसचे अध्यक्ष. महाराणी एलिझाबेथ हिच्या राज्यरोहण प्रसंगी उपस्थिती. पाकिस्तान सरकारच्या निमंत्रणावरून कराची दौरा.

१९५४

पंडिजींच्या भेटीसाठी पंतप्रधान सर जॉन कोटलेवाला यांचे भारतात आगमन. पंडितजींचा लंकेचा दौरा. २५ जून रोजी चीनचे पंतप्रधान चौ एन लाओ यांचे पंडितजींच्या भेटीसाठी भारतात आगमन. या काळात दिल्ली जणू जगाची राजधानी बनली होती. अनेक देशांचे राजे, अध्यक्ष, पंतप्रधान, मंत्री सारे लोक पंडितजींना भेटण्यासाठी येत. जागतिक प्रश्नांवर चर्चा करीत. याप्रमाणे चौ एन लाओ आले. राष्ट्राराष्ट्रातून परस्परांशी कसे वागावे या संदर्भात पाच नियम बनवले गेले. हे नियम पुढे " पंचशील " म्हणून ओळखले जाऊ लागले. ते नियम असे–

(१) प्रत्येक राष्ट्राने दुसऱ्याचे सार्वभौमत्व मान्य करावे.

(२) प्रत्येक राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा व प्रादेशिक एकात्मतेचा आदर राखावा.

(३) कोणत्याही राष्ट्राच्या अंतर्गत कारभारात दुसऱ्या राष्ट्राने ढवळाढवळ करू नये.

(४) दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण करू नये.

(५) सर्वांनी शांततापूर्ण सहजीवन उपभोगावे.

या तत्त्वांना रशिया, चीन, ब्रह्मदेश या राष्ट्रांनी पाठिंबा दिला.

१८ एप्रिल १९५५ रोजी बांडुंग परिषद झाली. या परिषदेत वसाहतवाद व साम्राज्यवादाचा धिक्कार करण्यात आला. अणुबाँबचा वापर बड्या राष्ट्रांनी करू नये, सर्व परतंत्र राष्ट्रे स्वतंत्र व्हावीत असे ठराव पास झाले. हा पंडितजींचा विजय होता. या शांतिकार्याबद्दल राष्ट्राध्यक्षांनी जवाहरलालजींना " भारतरत्न " ही सर्वोच्च मानाची पदवी अर्पण केली. डिसेंबर १९५४ मध्ये मा. टिटो यांचे भारतात आगमन.

१९५५

इंडोनेशियाचे राष्ट्रपती सुकर्णा यांचे भारतात आगमन. लाओसचे राजकुमार व प्रधानमंत्री यांच्याबरोबर जिनेव्हा समझोत्यावर हस्ताक्षर. १८ सप्टेंबर रोजी मार्शल बुल्गानिन व ख्रुश्चेव्ह यांचे भारतात स्वागत. इजिप्तच्या पंतप्रधान नासेरची भेट व वार्तालाप.

१९५६–२७

जून रोजी राष्ट्रमंडल परिषदेतील प्रधानमंत्र्यांच्या संमेलनात भाषण. या काळात काही काळ अर्थमंत्रीपद जवाहरलालजींकडे होते. चौ एन लाओशी भारत-चीन सीमावादावर बैठक.

अमेरिका, कॅनडा व युरोपचा दौरा आणि संयुक्त राष्ट्र संघात भाषण.

१९५७

जानेवारी दोन १९५७ रोजी दिल्लीत चौ एन लायशी चर्चा. पंचनलामा व दलाईलामा यांच्यासमवेत म. बुद्धाच्या १५०० व्या जयंतीत सहभाग.

निवडणुकीनंतर १७ एप्रिल रोजी नव्या मंत्रिमंडळाची स्थापना. पुनःश्च पंतप्रधान.

१९५८

झेकोस्लावाकियाच्या पंतप्रधानांशी वार्तालाप. पंतप्रधानपदाचा राजीनामा देण्याची इच्छा पंडितजींनी प्रदर्शित केली. पण सर्वांच्या आग्रहाखातर राजीनामा न देण्याचा निर्णय.

१९५९

युगोस्लाव्हियाचे राष्ट्रपती व पंतप्रधान मार्शल टिटो यांच्याशी चर्चा.

१९६०

पुनःश्च चौ एन् लायशी दिल्ली येथे भेट. १ मे रोजी 'महाराष्ट्र राज्या'ची स्थापना.

१९६१

कॉमनवेल्थच्या पंतप्रधानांच्या संमेलनात सहभाग. रशियाचे अध्यक्ष ख्रुश्चेव्ह यांच्याशी मुलाखात. गोवा स्वतंत्र झाला.

१९६२

निवडणुकीनंतर नवे मंत्रिडळ स्थापन. पुनःश्च पंतप्रधान.

ऑक्टोबरमध्ये चीनचे आक्रमण, चीन आक्रमणाचा पंडितजींवर परिणाम झाला. चीनचा विश्वासघात, येथून त्यांची प्रकृती खालावत गेली. चीनशी लढण्याचा दृढ संकल्प. भारत-पाकिस्तान संघर्ष मिटविण्यासाठी राष्ट्रपती जनरल आयुब यांच्याशी चर्चा व संयुक्त निवेदन प्रसिद्ध.

१९६३

श्रीलंका, संयुक्त अरब गणराज्य व घाना या देशाच्या प्रतिनिधींशी चीन या देशा संदर्भात कोलंबो प्रस्ताव व चर्चा. लाओसच्या पंतप्रधानांशी भेट. आफ्रिका देशातील प्रतिनिधींच्या संमेलनाचे उद्‌घाटन.

१९६४

२७ मे १९६४ हा दिवस भारताच्या इतिहासातील एक दुर्दैवी दिवस ठरला. या दिवशी भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू आपल्याला सोडून गेले. " माझ्या मृत्यूनंतर कोणतेही धार्मिक विधी करू नयेत " असे त्यांनी आपल्या मृत्यूपत्रात लिहून ठेवले होते. आपल्या देहाची राख विमानातून खूप ऊंचीवरून देशात पसरवून टाकावी. अशी इच्छा त्यांनी व्यक्त केली होती. त्यांच्या मृत्यूचे वृत्त आकाशवाणीने देशाला दिले. सर्व देश शोकमग्न झाला. त्यांच्यानंतर कोण ? असा प्रश्न निर्माण झाला होता. " तुम्हीच वारसा नेमून ठेवा " असे लोक त्यांना सांगत, पण पंडितजींचा लोकशाहीवर दृढ विश्वास होता. वारसा नेमण्याची राजेशाही प्रथा त्यांना मान्य नव्हती. ते म्हणत " भारतातील जनता सूज्ञ आहे. पंतप्रधान कोण, ते ती ठरवेल." पंडितजी असे निखालस लोकशाहीवादी होते

□ □ □